

Розділ IX

Виникнення та еволюція козацтва на території України

1. Походження козацтва

Шукаючи відповідь на питання, як і коли виникло українське козацтво, слід звернути увагу на етимологію слова «козак». *«Козак» тюркського походження існувало з XII ст. Вперше зафіксоване в «Тамній історії монголів» під 1240 р., в арабсько-половецькому словнику 1245 р. та половецько-італійському словнику 1303 р. «Codex Cumanicus», складеному для генуезьких торговців. Спершу воно мало побутовий відтінок і означало «одинокую людину», «нежонатий». З початку XIV ст. — у значенні «вартувий», до якого згодом додалися негативне «розбійник», «пройдисвіт». Після занепаду монгольської держави козаками іменували кочові народи лівого крила Золотої Орди. Десь у другій половині XV ст. слово «козак» стало вживатися і щодо представників східного слов'янства. У російській мові слово «козак» спочатку означало людину, що не мала сім'ї та майна. У документах і ділових паперах початку XVI ст. синонімом терміна «козак» було слово «молодець». Деякі польські автори XIX ст. виводили це слово від слова «коза»: козаки прудкі, мов кози. Інші посилалися на воїна на ім'я Козак.*

Лінгвісти слово козак (кай-сак) виводять з *«кай»* — легка і *«сак»* — в'юк, тобто легков'ючний. І. Крип'якевич вважав, що слово «козак»

Рис. 9.1. Дніпрові пороги і острови Хортиця та Томаківка

турецького походження і означає відважну, вільну людину, юнака, вояownika. Автор «Історії Русів» виводить козаків від козарів чи хозарів. Він доводить, що хозари були не кочівники, а слов'янські вої-

ни, що данина хозарам — то просто військова подать, а хозарські війни — то міжусобні війни слов'ян доварязької доби.

Частина істориків вважає, що безпосередніми попередниками козаків були бродники і берладники.

Давньоруськими літописами бродники згадуються тільки три рази: Літопис Руський пише, що 1147 р. вони разом з половцями допомагали чернігівському князю Святославу Ольговичу в боротьбі з київським князем Ізяславом Мстиславичем. Друге свідчення відноситься до 1216 р., коли під час битви між володимиро-суздальським князем Юрієм і Ярославом Всеволодовичем та новгородським князем Мстиславом Удатним, на допомогу двом першим прийшли *«Муромці, Бродниці и Городчане, и вся сила Суздальской земли»*. У третій раз бродників згадує Новгородський літопис під 1223 р. В битві на р.Калці в Північному Приазов'ї бродники на чолі з воєводою Плоскинею виступили на боці монголів проти об'єднаних сил руських і половців.

У сучасній історичній науці існує думка, що частиною бродників могли бути берладники і галицькі вигінці, які згадуються в давньоруських літописах при описі подій другої половини XII — початку XIII ст. За думкою О. Головка, назва берладники *«не мала чітких етнічних ознак і, вірогідно, була пов'язана з конкретною місцевістю — Берладдю»* (Північно-Західне Причорномор'я). Більшість дослідників вважає бродників слов'янами. На це вказує слов'янське ім'я ватажка бродників — Плоскиня, приналежність їх до православної конфесії, а також вказівка візантійського автора Микити Хоніата на те, що бродники є гілкою «руських».

На думку М. Грушевського, Б. Грекова, Д. Якубовського, Л. Гумельова, Н. Полевого бродники були прототипом пізнішого козацтва.

Про існування козаків (cosacos) у Криму у середині XV ст. свідчить і устав генуезьких колоній 1449 р. З середини XV ст. стають відомі татарські козаки, так звана кайсацька орда, яка прийшла від Волги і напала на Поділля 1459 р. Наприкінці XV ст. з'явилися ординські козаки в Криму.

М. Максимович стверджує, що українські козаки стали відомі десь близько 1471 р. У 1491 р. козаками називають себе повсталі селяни в Галичині. До середини XVI ст. козаками на Україні називають людей,

Рис. 9.2. Козак з козачкою

які займалися уходними промислами (мисливством, рибальством, бджільництвом) на південному порубіжжі та боротьбою з татарами. У Великому князівстві Литовському, до якого входили українські землі XIV–XVI ст., назва «козак» стосувалася нижчого прошарку татар, посаджених (оселених) князем Вітовтом у своїй державі наприкінці XIV ст. Вони належали до окремих підрозділів, які діяли у складі литовського війська. **За даними Д. Яворницького, 1563 р. стали відомі черкаські козаки, які становили нерегулярне військо Литви для захисту кордонів.**

Більшість сучасних істориків вважає, що в кінці XV ст. козаки –

Історична довідка

З Оповіді Старого Козака Микити Коржа:

“..Загалом усі запорожці голову і бороду голіли, залишали тільки невеличкий пучок волосся – чуб, або російською хохол, від чого й усіх українців москалі називали хохлами, а Україну Хохландією. Цей чуб інколи був такий великий, що закривав усе лице: в такому випадку його закручували як коси і закидали за вухо. Такий чуб називався оселедцем (можливо, від схожості за формою з оселедцем). Вуса носили всі, чорнили їх і закручували догори, і що вони були довші, то більше вважалися окрасою хвацького козака”.

тюрки і слов'янські козаки («бродники», «уходники» і т. д.) злилися і дане поняття набуло дещо іншого значення – **«людина поза підданством»**. У реєстрах козацтва 1572, 1581 рр. існувало багато тюркських прізвищ: Байдак, Бут, Гусейн, Кудаш, Толук, Чурба, Охмат та інші. **Козацтво органічно увібрало в себе чимало тюркських елементів – у назвах, побуті, звичаях.** Не випадково в Оттоманській Порті козаків називали змішаним народом – «буткалами». Вартий уваги і той факт, що до XVI ст. запорожців

часто називали ординськими козаками.

Таким чином, в термін «козак» у різні часи вкладався різний зміст. Слово «козак», що з'явилося в мові, поступово набуло в українського народу значення особисто вільної, мужньої людини, незалежної від офіційної влади, захисника Батьківщини, оборонця за православну віру.

2. Причини та джерела формування українського козацтва

Характерною рисою заселення України у XV ст. було те, що основна маса мешкала на давно обжитих землях – Київщині, Галичині, Волині, Поліссі та Поділлі. А південні землі – Середня Наддніпрянина, Запоріжжя – мали значні природні багатства, але були незаселені. Південна Україна, котра відігравала роль буфера між Кримським ханством та володіннями польських і литовських правителів, перебуваючи поза будь-яким політичним контролем і стає колицкою нового соціального явища – козацтва.

Серед причин, які зумовили появу козацтва, можна виділити: соціальні (посилення феодалної експлуатації, юридичне оформлення кріпосної залежності); **економічні** (нестача орної землі, необхідність колонізації вільних земель Дикого Поля); **політичні** (прагнення польської адміністрації залучати козацтво на службу для охорони південних кордонів від татарської загрози); **національні** (спротив політиці полонізації та окатоличення українського населення), **стратегічні** (загроза з боку Кримського ханства).

Появу українського козацтва на історичній арені більшість вчених датують кінцем XV ст. Однак, фактично майже до кінця XVI ст. козакування було скоріше родом занять, ніж соціальним станом, тим більше, що через нього пішли вихідці з різних верств населення.

Польські історики XIX ст. вважали, що *«козаки були злочинцями, засудженими у Польщі, звідкіля вони втікали від кари на Україну, і тут склали вільний козацький стан»*. Ф. Равіта-Гавронський зазначає, що козаки — наступники грабіжницьких інстинктів норманів. За словами цього автора *«Це фаланга невдоволених будь-якими державними відносинами ...Скрізь — і в Польщі, і в Московській Русі — козаки були протидержавними елементами, виявились нездатними для самостійного політичного організму, хоч і запозичили в Польщі деякі ознаки державної ідеї... В жадобі безкрайньої свободи козацчина стала противником усякої серйозної роботи, вийшовши з народу, зробилась його гнобителькою, навіть знівечила долю свого народу»*. Тадеуш Корзон так само приходить до висновку, що козацтво — *«шкідливий і болючий нарост на тілах Польщі і Москви, небезпечний для цивілізації»*.

М. Костомаров писав, що *«козацтво, безсумнівно, татарського походження, як і сама назва «козак», і був переконаний, що козацька верства була сформована із міщан старостами прикордонних міст.*

Перший український дослідник історії козацтва В. Антонович розглядав «общинну теорію» походження козацтва. Він вважав, що *«козак — місцевий стан без усякої ініціативи державної влади»*.

М. Грушевський пише: *«Козацтво в українських землях — це суто народне явище... склавшись зрештою у певний суспільний клас воно, з побутового явища, по суті руйнівного, навіть антикультурного, стало представником національних інтересів свого народу і взяло на себе державне будівництво України...»*.

Радянська історіографія категорично відстоювала тезу про виключно селянський характер походження козацтва. Джерелом такої однозначної думки став розгляд «класичного» вже з початку XVII ст. козацтва і перенесення його, значною мірою селянського, характеру поповнення у цей час на XVI ст.

За версією сучасного американського історика українського походження О. Пріцака, в другій половині XV ст., після завоювання Криму і повної ісламізації татар з генуезьких колоній, *«козаки» пода-*

лись на північ і сформували біля Дніпрових порогів січовий осередок, щоб продовжити перервану боротьбу хреста проти півмісяця». (Із документальних звітів генуезьких колоній Криму відомо, що всередині XV ст. козаки залучалися до охорони міста Кафи).

О. Субтельний констатує: *«Спочатку основну масу козаків складали селяни-втікачі, були серед них також міщани, позбавлені сану священники, шукачі пригод із збіднілої знаті. Хоч до козацьких лав вливалися поляки, білоруси, росіяни, молдавани і навіть татари, все ж величезну більшість населення Подніпров'я складали українці. Російський різновид козацтва розвинувся далі на схід, на р. Дон».*

В історіографії існує ряд версій, що пояснюють походження козацтва:

а) *«хозарська»* – отожднює козаків з народом, який жив у степу, «хозарами» або козарами;

б) *«чорноклобуцька»* – вбачає в ній нащадків «чорних клобуків» – тюркського племені, яке в давньоруські часи жило в степовому прикордонні;

в) *«татарська»* виводить козацький родовід з татарських поселень, що виникли на Київщині в кінці XIV – початку XV ст.;

г) *«автохтонна»* – доводить, що козацтво як спільнота є прямим спадкоємцем громад Київської Русі, які за литовську добу трансформувалися у військово-службові формування;

д) *«уходницька»* – пов'язує виникнення козацтва з утворенням на Пониззі Дніпра громад вільного озброєння людей, котрі прибували сюди на промисли;

е) *«захисна»* – пояснює назву козацтва необхідністю дати організовану відсіч татарській агресії.

Ми навели лише деякі погляди на походження українського козацтва, характерні для історіографії. З цього можемо зробити попередній висновок, що *козацтво виникає як своєрідний спосіб життя, зумовлений своєрідністю геополітичного становища України XV – поч. XVII ст. Цей спосіб життя був пов'язаний не з виробництвом, а з промислом (не виключено, що і пограбуванням, але не слід абсолютизувати і робити визначальним у характеристиці причин появи козацтва), полюванням, рибальством тощо, до того ж під постійною зовнішньою загрозою, що з самого початку робило козаків озброєною ватагою.*

В історичній літературі попередниками козацтва в сукупності називалися майже всі існуючі на українських землях соціальні прошарки населення. І всі ці думки, безумовно, мають свою рацію, якщо зважити на кількавікову еволюцію козацтва. Проте, в них не завжди враховувався фактор часу, етапи розвитку козацтва і українського суспільства. Тому, процеси, характерні для кожного з окремих етапів, нерідко безпідставно узагальнювались, що призводило до розбіжності поглядів. Крім того, слід зазначити, що козацтво як специфічне су-

спільно-політичне явище, виникло не одномоментно – його становлення і організаційне формування охоплювало тривалий проміжок часу XVI-XVII ст. До того ж цей процес мав і своєрідну періодизацію. Розвиток українського козацтва можна поділити на ряд етапів, неоднакових за тривалістю та змістом, у межах яких домінувала то одна, то інша тенденція.

I етап – зародження (з кінця XV – до середини XVI ст.)

Головним джерелом формування українського козацтва у цей період були уходники та вихідці з міст і містечок, городів (міські) козаки. Поряд з окремими ватажками козаків-уходників на татарські улуси ходили загони, очолювані прикордонними старостами. До другої половини XVI ст. ми бачимо в основному дружлюбне ставлення знаті до козаків, як спільників у боротьбі проти татар і турків. Козаків і шляхту на цьому етапі об'єднував військовий характер їхньої діяльності, а князі і пани з їх організаційними можливостями становили ніби офіцерський корпус козацтва.

Слід відзначити, що шляхта на той час не бачила в козацтві якоїсь самостійної суспільної сили, а дивилася на нього як на низи лицарського стану. І тому намагалася тримати його під своїм впливом у відповідності з традиційними нормами феодалного підпорядкування.

II етап – становлення (з середини XVI – до середини XVII ст.)

На зламі XVI-XVII ст. почався перехід від козацької вольності до регламентованої військово-політичної структури. Основним джерелом зростання козацької верстви стає селянство. У ці роки відбулися такі події, як: 1) утворення реєстрових збройних формувань; 2) легітимізація козацького стану – юридичне визнання прав, привілеїв та обов'язків козацтва як соціальної верстви; 3) козацькі війни, основний зміст яких фокусувався на думці про запровадження на визволених з-під польської влади територіях «козацьких порядків»; 4) був утворений союз між козацтвом і православною церквою, захист православ'я перетворився на один з основних напрямків діяльності і Війська

Рис. 9.3. Козак. Мал. І. Рєпіна

Запорозького; 5) різко зростає активність козаків у боротьбі проти турків і татар; 6) Запорозька Січ виступає суб'єктом міжнародного права, кіш укладав міжнародні угоди, вів переговори з іноземними дипломатами, підтримував окремі держави або їх коаліції, козацтво стало впливовим чинником міжнародного життя.

III етап – розвиток (з середини XVII – до середини XVIII ст.)

У процесі національно-визвольної революції 1648-1676 рр. була створена Українська держава, в основу якої було покладено систему організації влади Запорозької Січі. В той же час 60-80-ті рр. XVII ст. увійшли в історію України під назвою «Доба Руїни». Ця доба принесла жахливе спустошення українських земель, спалахи громадянської війни, наростання соціальних конфліктів і протистоянь, постійний зовнішній тиск і втручання у внутрішні справи України іноземних держав. Все це спричинило поразку української революції, не дало можливості довести побудову держави до кінця. В кінці XVII – на початку XVIII ст. Мазепа підняв авторитет гетьманської влади і спробував зберегти автономію України завдяки союзу зі шведським королем Карлом XII. Почався наступ російського царату на Україну. Реформи гетьманів Д. Апостола та К. Розумовського.

IV етап – занепад (1764 – 1785 рр.)

60-80-ті рр. XVIII ст. пройшли під знаком поступової ліквідації Росією автономії України. У 1775 р. було знищено Запорозьку Січ, у 1781 – ліквідовано козацьку полкову систему на Гетьманщині, у 1783 р. юридично оформили кріпацтво і ліквідували козацтво як соціальний стан, у 1785 р. Катерина II видала «Жалувану грамоту дворянству», відповідно з якою українська знать урівнювалася в правах з російським дворянством.

Наприкінці XV – на початку XVII ст. на українсько-татарському прикордонні знаходилося 6 груп козаків: козаки-уходники, городові (міські) козаки, козаки-боляри, козаки-шляхтичі, козаки-селяни (голова), козаки-іноземці. На початку XVII ст. всі ці групи злилися, створивши союз з православною церквою, що забезпечило єдність козацтва.

КОЗАКИ-УХОДНИКИ

У XIV – XVI ст. на півдні України існував досить обширний малозаселений район – так зване Дике Поле, у життя якого панівна верхівка майже ніколи не втручалася. Тому люди, котрі там проживали, були дійсно вільними, незалежними від панів і від державної влади.

Цей південний степовий регіон України був надзвичайно благодатним щодо природних умов: у численних річках, затоках і озерах водилося багато риби, у степу – багато звірини. Природні багатства південного краю приваблювали сюди людність не лише з України, а й з сусідньої Білорусі, Польщі, Росії. **З весни до пізньої осені ватаги**

козаків-уходників займалися в цій місцевості мисливством, рибальством, бджільництвом. Такі промисли, як правило, не обходилися без сутичок з татарами, що випасали гурти худоби на благодатних степах.

Козак-воїн існував поряд з козаком-землеробом, військовий елемент природно вливався в елемент землеробський і доповнював його. В умовах постійної загрози нападу кочівників козаки мали виробляти військові навички та відповідну самоорганізацію. На зиму вони, як правило, поверталися до міст, містечок і сіл, у яких мешкали їхні родини. При цьому місцеві власті намагалися стягнути з козаків податки. В грамоті великого литовського князя Олександра Києву 1499 р. зазначалося: **«Которые козаки з верху Днепра и с наших сторон ходят водою на Низ до Черкас и дали и што там здобудут, с того со всего воеводе десяток маютъ давати».** В той же час до кінця XVI ст. умови життя не змушували селян шукати нового соціального статусу. Поштовхом до таких пошуків став наступ кріпосницьких відносин. І тоді селянство стало виявляти все більший інтерес до козацтва. У вихідних засадах козацького життя — юридичній та економічній незалежності — воно бачило свій споконвічний ідеал — «землю і волю». Це і призвело на початку XVII ст. до масового покаяння селянства і, з іншого боку, до оселяння низів козацтва. Але до кінця XVI ст., точніше до повстань 1591-1596 рр., які вперше з'єднали втечі селян з козацьким рухом, ми не маємо серйозних підстав говорити про вплив селянства на формування українського козацтва.

ГОРОДОВІ (МІСЬКІ) КОЗАКИ

На початку 40-х років XVI ст. кримський хан Сагиб-Гирей писав польському королю Сигізмунду I: **«Приходят козаки черкаские и каневские, стают на Днепре под нашими улусами и чинят шкоды нашим людям».** Майже аналогічним за змістом був лист турецького султана Сулеймана I до тогож самого короля (1546 р.). У ньому зазначалося, що **«з прикордонних замків, належачих до Польщі, — Переяслава, Брацлава, Черкас, Києва і багатьох інших»** козаки, очолювані старостами: Б. Претвичем, Д. Сангушком, С. Пронським у 1545 р. здобули приступом Очаківську фортецю.

Джерела переконливо свідчать про походження козаків з міст. Але це зовсім не означає, що козакували власне міщани-ремісники чи торгові люди. Для прикордонних південних країв характерним явищем в ці часи було проживання у містах козаків. Наприклад, у Черкасах (1552 р.) мешкало 223 міщанина, 9 бояр, панів і князів, 25 міських слуг, 93 військово-службові верстви, 250 козаків. Аналогічне явище було в той час і серед населення Брацлава та Вінниці. Городові (міські) козаки або ходили в степ на промисли, або ж служили у заможних громадян (власної осідлості здебільшого не мали).

М. Довнар-Запольський пише: «у міщанах південних міст було б помилково вбачати міський клас у власному розумінні цього поняття... За своїм заняттям південне міщанство було нижчим військово-службовим класом... на півдні міщанство відігравало таку ж роль, яка на півночі належала панцирним боярам, ординським слугам і подібним групам». Отже, показання населення цих міст, особливо Черкас і Канева, було показанням не стільки міщанства, скільки військово-служилого елементу.

Населення прикордонних міст взяло активну роль у формуванні козацтва. Воно стало важливою складовою частиною українського козацтва, що відбилась і в назві «городові» (міські) козаки, а також загальноприйнятому у XVI ст. синонімі слова козаки – «черкаси».

Королівські старости та царські воеводи на прикордонних землях непокоїлися, спостерігаючи, як зростає кількість озброєних незалежних козаків, котрі часто виявляли неповагу до влади. Однак, важливішим було те, що вони знайшли в козаках ідеальних оборонців від татарських наскоків, а одним з обов'язків старост і воевод було якраз захист кордонів. Так у 1520 р. черкаський староста Сенько Полозович завербував загін прикордонних козаків служити вартою. У наступні десятиліття інші старости, такі як Євстафій Дашкевич, Предслав Лянцкоронський, Бернард Претвич та інші почали мобілізувати козаків як для оборони, так і для нападів на турків і татар.

КОЗАКИ-БОЯРИ

З другої половини XVI ст. розпочинається новий етап формування козацтва, пов'язаний з боярством, шляхтою і селянами.

Відносини козацтва з феодално-шляхетським станом були складними і неоднозначними. Вони пройшли весь можливий спектр взаємовідносин – від спорідненої, тісної співпраці на початковому етапі формування козацтва до повного антагонізму в наступні часи.

Після Люблінської унії 1569 р. польські власті стали проводити ревізію прав на шляхетство. Вони вимагали від усіх землевласників пред'явлення жалуваних грамот на маєтності. У ході реорганізації військової справи приватне землеволодіння втрачало свій колишній службовий характер. Підставою для визнання шляхетських прав ставало не відбування військової служби, а наявність документального підтвердження права власності на землю. Якщо для магнатів, князів і зем'ян ця обставина не створювала особливих проблем, то перед боярами та військовими слугами вона постала з усією гостротою. Переважна їх більшість володіла землею за звичаєвим правом, тому лише небагатьом вдалося довести своє «шляхетське» походження шляхом пред'явлення жалуваних грамот на землеволодіння. Всі ж інші представники цього стану переводилися до розряду державних селян і перебували під загрозою покріпачення.

Ті, хто не міг стати шляхтичем, але й не хотів стати кріпаком, йшли в основному на «нічіє» Нижнє і Середнє Подніпров'я. Ця дрібна військово-служива група феодалного стану була тотожною козацтву за своїми суспільними функціями. *У соціально-правовому відношенні дрібні бояри і військової слуги займали проміжне становище між вільними селянами і шляхтою, приблизно те ж місце, що і козацтво.* Після 1569 р. в законодавстві Речі Посполитої вже зовсім не зустрічається така категорія, як боярство. Натомість з'являються перші взяті на державну службу козаки. Уряд Речі Посполитої залучає українське населення до військової служби, насамперед для боротьби проти Швеції та Росії. Найбільш підготовленим до цієї справи виявилось саме боярство та військової слуги. *Вони й стали основою швидкого створення козацьких загонів, які перетворилися на вагому силу польського коронного війська.* Покозачившись, придніпровське боярство внесло в козацтво новий суспільний зміст і вже під новим іменем стало вимагати своїх «лицарських» прав. *Відбулось «обоярення» козацтва. Замість споконвічної досить аморфної прикордонної спільноти під впливом боярства утворилась сильна, соціально визначена верства.*

КОЗАКИ-ШЛЯХТИЧІ

Помітний вплив на формування козацької верстви справили заходи, вжиті урядом Речі Посполитої для колонізації Подніпров'я та Лівобережжя. У прийнятій Варшавським сеймом конституції 1590 р. зазначалося: *«Простори пустих місць на прикордонні за Білою Церквою не приносять ніякої користі, ні державної, ні приватної, необхідно мати з них користь, щоб вони даремно не пустували. А тому за дозволом і повноваженням від усіх чинів сейму ухвалюємо, що ми будемо роздавати ті пустелі у приватну власність особам шляхетського стану за заслуги перед Річчю Посполитою з волі і порозуміння нашого».*

Прагнучи отримати земельні володіння, тисячі безпомісних і дрібних шляхтичів взяли участь у колонізаційному процесі. Серед прибулих на Подніпров'я було і немало таких, хто головним своїм заняттям вважав військове ремесло. В. - Антонович звернув увагу *«на тунову силу, яка внаслідок анархічного стану Польщі повинна була зміцнити козацькі війська, а*

Рис. 9.4. Козак-шляхтич. За Рігельманом

саме на свавільних людей у власному сенсі цього слова. Люди свавільні були майже виключно бідні шляхтичі, які поступили на службу до інших, більш багатих, і потім втекли від останніх». За часів Стефана Баторія шляхтичі не лише очолювали реєстровців, а й становили основну масу козацької старшини.

Відомо, що Криштоф Косинський, ватажок одного з найбільших козацьких повстань в 90-х рр. XVI ст. був польським шляхтичем з Підляшшя. Чимало дрібної шляхти було у війську Северина Наливайка під час його походу до Молдавії в 1594-1595 рр. До шляхти належали: Петро Сагайдачний, Оліфер Голуб, Михайло Дорошенко, Марко Жмайло, Іван Сулима, Богдан Хмельницький та інші.

Приймаючи у своє середовище представників військово-шляхетського стану, козацтво використовувало їхній воєнний досвід, переймалося їхнім світоглядом і певними соціально-корпоративними ознаками. Адаптуючись і переосмислюючись, ці ознаки ставали надбанням українського козацтва.

Історична довідка

КОЗАКИ НАЗИВАЛИ СЕБЕ ГРОМАДОЮ АБО ТОВАРИСТВОМ. Товариство походить від польського слова, що буквально означає "громада". У польському війську лише шляхта, котра служила в гусарських, панцирних та інших хоругвах, називала себе товариством, солдати ж, не шляхтичі, іменували себе жолдацтвом, шеренговими, а частіше жовнірами.

КОЗАКИ-СЕЛЯНИ (ГОЛОТА)

Створення Речі Посполитої та реалізація конституції 1590 р. в Україні супроводжувалась посиленням феодального гніту. Шляхта випрошувала в королів грамоти на прикордонні землі захоплювала їх і намагалася встановити владу над людьми, які цього не хотіли. Однією з найпоширеніших форм протесту селян у ці часи стали втечі у південні та південно-східні райони. Польський хроніст XVII С. Грондський так описав це явище: *«Ті з руського народу, хто звичніший і вправніший тримати зброю, а також не побажав підкоритися даницькому ярму земських панів, вийшли до віддалених і до того часу незаселених місць і там привласнювали собі вільне право й відтоді заснували нові поселення. На відміну від інших русинів, підпорядкованих земським панам, цих називають козаками».*

Докладаючи величезних зусиль, *козаки-селяни розорювали степову цілину, зарослу ковилою і тереном, торували шляхи, будували мости, засновували поселення.* Селянство та міську бідноту приваблювало їх право на володіння землею, свобода від експлуатації, насамперед кріпацтва. Тому перехід у козацтво асоціювався з ідеєю вільного господарювання.

На південному порубіжжі фактично ігнорувалися феодално-кріпосницькі порядки, а спроби їх запровадження завершувалися масовими втечами населення на Запорозжя. У королівській інструкції на сейм 1615 р. зазначалося: «...*Пішли до них (запорозжців) неосілі, пішли засудженці, пішли втікачі, повтікали, покинувши поля, повтікала челядь, так що мало хто і до плуга має людей*». Бурхлива колонізація Подніпров'я дала в розпорядження козаків цілу армію готових на все заради землі і волі селян. Отже, *в кінці XVI — на початку XVII ст. основним джерелом зростання козацької верстви стає селянство, за рахунок якого чисельно невелике козацтво у першій половині XVII ст. перетворилось на «козацький народ», перемогти який Річ Посполита виявилась неспроможною.*

КОЗАКИ-ІНОЗЕМЦІ

У козаки йшли знедолені, але й нескорені люди. Крім причин для невдоволення, треба було ще мати духовні засади, енергію та силу для боротьби, — якості, котрі Л. Гумельов називав пасіонарністю. Звичайно, приречений на холопство, страх, апатію аж ніяк не годився на роль запорозького козака. Січ підтримувала свою людність шляхом поповнення нових членів на місце вибулих. Січ могла стати притулком для будь-кого, без різниці роду-племени. За переказами, до Січі приймали будь-кого, хто міг перехреститися. При нагоді вливалися до Січі звільнені з турецьких галер, представники європейських і азійських народів. За даними польського історика Л. Подгородецького притулок на Січі знаходили представники більш ніж 20 національностей, серед них: білоруси, литовці, поляки, татари, німці, росіяни, угорці, іспанці, євреї, волохи, грузини, вірмени, серби, французи, араби, китайці, турки та інші. Сучасний український дослідник В.Щербак звертає увагу, що *«серед бойових трофеїв запорозжців були інколи і захоплені в полон турки і татари, частина з яких ставала згодом членами січової громади... Тюркський елемент досить чітко простежується аж до ліквідації козацтва в Україні».*

Цікавим джерелом з історії українського козацтва є реєстр запорозжців 1581 р. В архіві давніх актів Варшави «Скарбі короннім» зберігся список 532 козаків і старшин-шляхтичів, яким 30 березня 1581 р. видано платню за участь у Лівонській війні. Цей список і є найдавнішим реєстром козацьких військ. Вперше проаналізували цей документ А. Стороженко, М. Грушевський та М. Василенко. За даними М. Василенка, у 1581 р. серед низових козаків українці (разом з білорусами) склали 83 %, поляки — 10% , серед решти були росіяни, черкеси, німці, серби, татари, молдавани. (У реєстрі Війська Запорозького 1649 р., складеного за умовами Зборівської угоди, налічуються представники 23 етносів).

Кароль Гамберіні, секретар посольства Папи Римського до Речі Посполитої, у 1584 р. писав: *«...Серед козаків всякого народу: поляки,*

німці, французи, іспанці, італійці, різні утікачі, що чимось провинилися дома. Тут вони мають добрий захист, ніяка людська рука їх не досягне. Вони визначаються великою згодою між собою».

За даними сучасних харківських дослідників В. Семененко та Л. Радченко, у середині XVII ст. національний склад козацтва в Україні був таким: українців, білорусів, росіян та інших європейців було 34,2%; азіатів – 27,4%; представників середземноморських народів – 21%; вірменоїдів – 17,4%. Приміром, керівник повстання (1591-1593) Криштоф Косинський був поляк, відомий запорозький ватажок Павло Бут (Павлюк) – турок, Кочубеї – із татар, Ян Томара – грек, Пилип Орлик – із родини чеських баронів, Фрідріх Кенігсек, гарматний осавул Івана Мазепи, – німець, Максим Кривоніс (за даними Н. Полонської-Василенко та Д. Дорошенка), шотландець за походженням.

Таким чином суспільні процеси значною мірою впливали на джерела формування українського козацтва. Спочатку козакували переважно вихідці з міст і містечок та частина селян, що пов'язувалося з виникненням ухоронництва та боротьбою проти татарської агресії. Соціально-економічні та політичні зміни другої половини XVI ст. зумовили перехід у козацтво значної частини бояр. Польська експансія на Україну створювала сприятливі умови для поновлення його лав представниками шляхти, як польського, так і українського походження. Протягом існування козацтва в товариство приймалися і без обмежень представники інших національностей. Водночас посилення соціального і національного гноблення викликало покочачення широких верств селянства та міської бідноти. Об'єднавши всі ці групи, козацтво стає «політичним народом», уособленням свободи і рівності, захисником православної віри, бастионом проти внутрішніх та зовнішніх ворогів.

3. Запорозька Січ

ЗАСНУВАННЯ ЗАПОРОЗЬКОЇ СІЧІ

Основним осередком помешкання козаків було Запорожжя, або Низ (територія Дніпровських порогів). Нижню течію Дніпра між лівими притоками Самарою і Конкою з давніх-давен перетинали 12 (частина істориків вважає, що їх було 9) кам'яних скель-порогів. Далі на південь у Дніпро впадали численні річки, у гирлах і долинах яких розкинулися багаті на дичину і трави луки і плавні.

Козаки називали цю природну країну «*Великий Луг*». Він починався на лівому березі Дніпра від південної частини острова Хортиця і простягався до Дніпровського лимана. Маючи десятки кілометрів у

ширину та близько 300 кілометрів по руслу Дніпра, його площа становила майже 600 кв.км. Луг служив козакам не тільки місцем для полювання і рибальства, а й природною фортецею, неприступною для татарських орд. *Козаки нерідко весь Запорізький край називали Великим Лугом* (тепер ця місцевість залита водами Каховського водосховища). На дніпровських великих і малих островах (понад 250, найбільший з них – Велика Хортиця, 12х2,5 км.) козаки і споруджували невеликі укріплення – городки або січі. Такі ж укріплення вони ставили і вздовж притоків Дніпра – в місцях, де займалися промислами, землеробством і скотарством. Найбільш відомі січі на островах: Томаківка (площа близько 380 га), Мала Хортиця (площа 500 га), Базавлук, Велика Хортиця (у спеціальній літературі кількість січей визначається від 5 до 13, але більшість науковців дотримуються позиції Д. Яворницького, який обстоював версію про 8 січей).

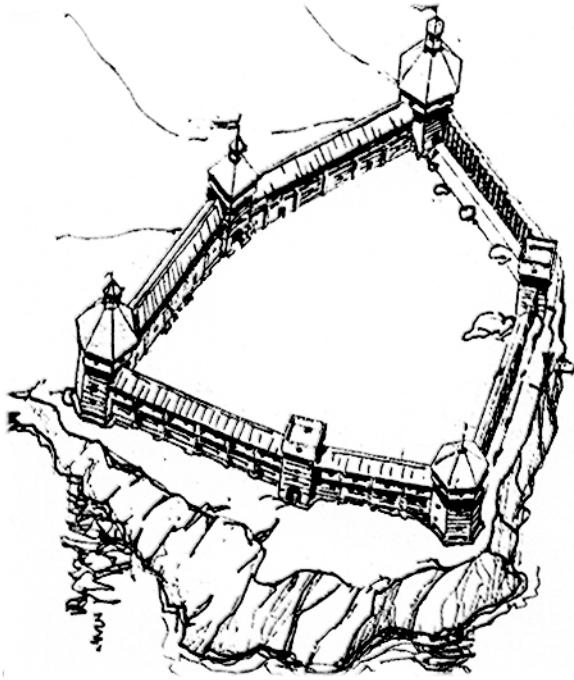
Походження назви «січ» трактується по-різному. Одними – як розчищене серед лісу, висічене місце. Інші ведуть її від поняття «засіка». Автор «Історії Русів» вважав Січ пограничною заставою проти татар, утвореною польсько-литовським урядом із українського люду. Проте одночасно протягом століть слово «Січ» означало столицю усього запорозького козацтва. Поряд зі словом «січ» ставилося слово «кіш», що часом звався «вельможним запорозьким Кошем». (Татарською мовою слово «кіш», чи правильніше, «кхаш», означало 10 тисяч зведених до купи овечих отар). Козаками слова «січ», «кіш» вживалися то як синоніми, то з цілковитим розрізненням одне від одного. Під словом «січ» звичайно розуміли постійну столицю, постійний центр усього козацтва, а під словом «кіш» найчастіше розуміли центральний орган управління Запорозької Січі (уряд). Іноді воно мало значення тимчасового місця перебування козаків, військового табору, ставки. Але найчастіше слово «січ» або «кіш» вживалися з однаковим значенням постійного місця перебування запорозьких козаків.

За місцем свого розташування у Пониззі Дніпра за порогами українське козацтво називалося Низовим або запорозьким військом. З кінця

Історична довідка

ВИШНЕВЕЦЬКИЙ ДМИТРО (?-бл. 1563) – князь, походить з волинського роду Гедиміновичів. Вперше згадується у джерелах у 1545 р. В 1550-1553 рр. – староста черкаський і канієський, прикордонний стражник на Хортиці. На о.Мала Хортиця за його ініціативою козаки збудували фортецю, яка стала військовою базою для запорозьців на пониззі Дніпра (прототип Запорізької січі). Протягом 1556-1557 рр. організував численні походи запорозьців у володіння кримського хана і на турецькі фортеці. В 1557-1560 рр. – воевода російського царя Івана IV (Грозного). 1558, 1559, 1560 рр. здійснив походи на Кримське ханство. У 1563 р. втрутився у боротьбу за молдавський престол, у бою під Сучавою був взятий в полон і виданий турецькому уряду. За наказом султана Сулеймана II був скинений з вежі на залізні гаки, вмуровані в стіну. Як свідчить “Хроніка” Мартина Бельського, “зачепившись ребром за гак, жив у такому стані три дні, поки турки не вбили його з лука за те, що ганив їхню віру”.

XV – до середини XVII ст. так звалися як ті, що жили по низу за порогами Дніпра, так і ті, що жили вище порогів.

Рис. 9.5. Хортицький замок Д. Вишневецького в сер. XVI ст.

Першим свідченням про відокремлення низових, або запорозьких козаків, слід вважати документ 1568 р., в якому йдеться про те, що козаки «стали на Низу, на Дніпрі, в полі і на нивах». Але конкретнішою вказівкою на відокремленість козаків можуть служити реформи 1572 і 1578 рр. (короля Сигізмунда II Августа і Стефана Баторія) про поділ українських козаків на реєстрових і нереєстрових. Реєстрових оголосили так би мовити законним козацьким станом (їх називали «**Військо його королівської милості Запорізьке**»), а нереєстрових – незаконними, вони стали іменуватися запорожцями-січовиками або Військом Запорізьким. **Розмежування українських козаків остаточно утвердилось в першій половині XVII ст.**

Польський письменник XVI ст. Мартин Бельський у своїй «Хроніці» писав, що у 40-х роках XVI ст. за порогами існував кіш з гарнізоном, який мав у своєму розпорядженні гармати і човни. На думку В. Голобуцького, Запорізьку Січ було засновано на о.Томаківка, що лежить на південь від Хортиці. На Томаківці, як зазначає М. Бельський,

«найчастіше живуть козаки», і вона «служить їм, по суті, найсильнішою фортецею на Дніпрі». Відомі дослідники козацтва В. Смолій і В. Степанков вважають, що творення першої Запорозької Січі завершується близько 70–80-х рр. XVI ст., (в 50–70-х рр. на Хортиці та інших островах були тільки її зародки). *«З її утворенням, — пишуть вони, — дух козацької вольниці починає поширюватись на південні регіони України».*

Частина істориків, зокрема М. Грушевський, Д. Яворницький, В. Борисенко вважають, що початок Запорозької Січі дала козацька фортеця, зведена між 1522 — 1556 рр. на о. Мала Хортиця українським князем Дмитром Вишневецьким. Частина істориків схильні ототожнювати князя з Байдою, героєм українських народних пісень. Але це було піддано під сумнів іншими істориками, зокрема В. Антоновичем, М. Драгомановим, В. Голобуцьким.

Жінок на Січ не допускали, як це було узаконено в більшості лицарських орденів. У Січі додержувались ритуала прийому до козацької общини. *Умовами прийому на Січ були: знання тогочасної української мови, православна віра, вміння володіти зброєю, дотримуватись традицій товариства та клятви вірності йому, бути неодруженим. Сімейні козаки могли мати своє господарство та сім'ю та проживати в містах, містечках та по селах, поза межами Січі.*

ВЛАДА І ЗАКОНОДАВСТВО

Запорозька Січ з самого початку свого утворення була військово-політичною організацією республіканського типу з виборністю керівників, з рівним правом участі усіх козаків у виборах. Формально *найвища влада на Січі належала Військовій (Генеральній) або повній загальнокозацькій раді* — «коло» (Перша згадка про таку раду датована 1581 р.). Ради відбувалися два-три рази на рік: на початку січня (зазвичай, першого), другого або третього дня після Великодня, в жовтні на свято Покрови. Не козаки права голосу не мали. У XVI ст. на Січі існував звичай неохочих до ради зганяти силою. За відмову прийти на поважне зібрання могли скарати й на смерть. Посеред Січі був майдан, де і відбувалися військові ради, а навколо майдану півколом стояли різні будівлі — військова канцелярія, пушкарня, майстерні, курені.

Раду проводив кошовий отаман, а допомагала йому старшина. Осаду обходили козаків, з'ясовуючи справу, й запитували, як ті до неї ставляться. Деколи старшина добирала собі значніших козаків і спільно з ними обговорювала спірні питання. *Формального голосування не було. Козаки виявляли своє ставлення гучними окликами, «гуком», підкидаючи при цьому шапки догори.* Перемагала сторона, що мала безсумнівну

Рис. 9.4. Найдавніша з відомих козацька печатка

більшість. Не згодна з рішенням ради меншість примушувалась до покори більшості не лише погрозами, але й інколи биттям, навіть вбивствами.

Рада мала широкі права. Тут вирішувалися найважливіші питання Запорозької Січі: про мир і «розмир», про походи на неприятеля, про покарання важливих злочинців. **На раді раз на рік обиралася старшина: кошовий отаман**, якому належала найвища влада в Січі, **писар** (завідував канцелярією), **один або четверо осавулів** (порядкували військом), **обозний** (командував артилерією та обозом), **суддя** (займався судочинством та звичаєвим правом) **та підстаршина, шафар** (скарбник січового скарбу), **кантаржей** (кантарлей) наглядав за вагою і мірами, **довбиш** (окрім обов'язків оповісника забезпечував збір хліба й підвід з паланок на потребу війська), **хорунжий, бунчужний та інші**. **Всього у владних структурах Січі налічувалося близько 20 різних посад із загальною чисельністю адміністративного персоналу від 49 до 150 осіб (у різні часи).**

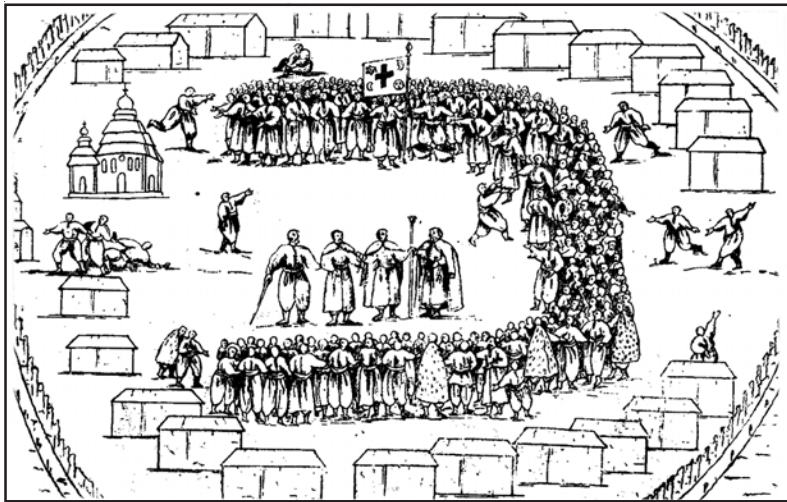

Рис. 9.5. Козацька рада в Січі (малюнок XVIII ст.)

На раді кожен курінь, а їх було 38, обирав собі курінного отамана (у запорозьких козаків слово «курінь» вживалося у подвійному значенні: у значенні житла і в значенні сотні, полку, самостійної частини війська, очолюваної курінним отаманом).

На раді вирішувалися також і основні господарські справи. Уся земля Запорозької Січі, чи, як то звалось, запорозькі вольності поділялися на паланки – повіти, що були джерелом постачання необхідного

господарського добра для утримання війська. (Паланка у запорозьців означала центральне управління певної частини запорозьких територій). У паланці перебувала запорозька старшина: полковник, осавул і писар, які жили без сімей. Прості ж козаки в паланці жили з жінками, тому і називалися «гніздюками», «пічкурами», «бабоблюбами». Вони займалися господарюванням і постачанням харчів січовикам. **Козацька земля між паланками розподілялась щороку в січні жеребкуванням.** Ніяких суперечок при цьому не виникало. На раді всі вольності розписувалися на 38 папірцях так, щоб кожній паланці дісталось більш-менш однаково земельного і водного добра. На очах всього товариства писар скручував ті жеребки і клав до своєї шапки, а потім, добре потрусивши, давав курінним отаманам витягати жеребок. **Якому куренню що припаде, тим він і мав користуватися весь рік.**

Крім загальних рад у запорізьких козаків були ще і ради до «курнів», які вони звичайно називали «сходками». Курині сходи відбувалися тоді, коли старшина й отаман не бажали скликати загальну раду.

На Січ приходили добровольці, добровільно й брали обов'язок виконувати закони товариства. Але у Січі, як зрештою, і в будь-якій середньовічній державі, не було писаної конституції у сучасному розумінні цього слова.

Запорозькі неписані закони, звичаєве право, маючи коріння у звичаях, йшли від самого життя, досвіду, оформляючи по суті вже існуючі суспільні відносини. Тому, якими б дивними не здавалися такі закони, в них була одна вирішальна перевага — вони діяли впродовж декількох віків.

Козацькі звичаї були надзвичайно суворими, особливо щодо кримінальних злочинців. Смертю в Січі карались: вбивство козака козаком, злодійство між ними, зазіхання на загальносічове і курінне майно, розбійництво в межах вольностей, а також за зраду, боягузтво та програвши у бою з вини старшин. Крім того, тяжкими злочинами вважалися: блуд (скакання в гречку, або «чужолозтво»), мужолозтво й скотолозтво, порушення дисципліни і субординації, особливо в поході. Головною метою покарання було завдати жаху іншим козакам. Широко практику-

Історична довідка

КУРІНЬ — будинок розміром 40х12 метрів. До кінця XVI ст. вони робилися з хмизу накривалась кінськими шкірами, пізніше використовувалось дерево. Існували службові приміщення — кофори, довжиною до 24 м для зберігання різного припасу, зброї і боєприпасів, а також церква, будинок для козаків похилого віку.

Історична довідка

У КУРЕНІ БУВ ЗВИЧАЙ ПОБРАТИМСТВА. У побратимство вони приймали таким чином: наливали у великий глиняний ківш вино, змішували його з кров'ю тих, хто заключав побратимство. Потім мочили у тім ківші шаблю, стріли, бойову сокиру й спис. Зробивши це, вимовляють молитву і п'ють вино. Побратимство було довічне і зобов'язувало жертвувати життям для побратима.

Історична довідка

КОЗАЦЬКА СИМВОЛІКА. Українське козацтво мало свої символи – відзнаки або клейноди (від нім. “кошттовність”). Вперше клейноди були надані польським королем Стефаном Баторієм у 1576 р. Серед них була хоругва, бунчук, булава, печатка з гербом, на якому зображено козака з самопалом. Згодом до клейнод зараховували й перначі, литаври, значки, палиці та ін. Ознакою влади кошового отаман (гетьмана) була булава. Булава – палиця з деревини, довжиною 50–70 см зі срібною чи визолоченою кулею на кінці. Булава розкішно оздоблювалася. Козацькі полковники мали перначі (шестопер) – ребристі булави, які носили за поясом. Символом влади судді була печатка зі срібла із зображенням козака з шаблею та самопалом на лівому плечі. Навколо напис: “Печатъ славного Війська Запорозького Низового”. Найбільшою святинєю козацтва вважалася хоругва (коругва, прапор). Хоругва була здебільшого кармазинового чи малинового кольору з вишитим зображенням гербів, святих, хрестів тощо. Символом влади військового писаря був срібний каламар (чорнилниця). Литаври – великі мідні котли, обтягнуті шкірою, служили для подання різного роду сигналів (скликання на раду, подання тривоги тощо). Важливим атрибутом влади був бунчук – древко довжиною 2–2,5 м, верхівку якої прикрашала кулька, від якої донизу звисали пасма кінського волосся і червоні мотузки.

Усі козацькі клейноди, за виключенням паличок від литавр, які постійно були в довбиша, зберігалися в січовій Покровській церкві, у скарбниці, і вносилися тільки за особливим наказом кошового.

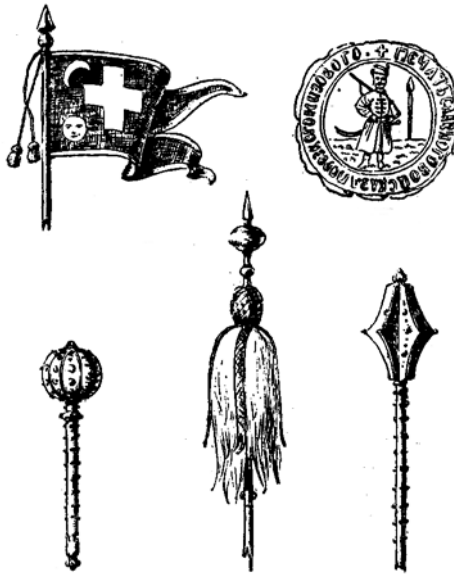

Рис. 9.6. Козацькі клейноди: 1) хоругва, 2) бунчук, 3) пірнач, 4) булава, 5) печатка

валось публічне виставлення на згнєблення. Привертає увагу така особливість запорозького судочинства: тілесно карали переважно за майнові, економічні провини, а на смерть – за злочини проти особистості. **Тюрем на Запоріжжі не було.** Тільки в окремих випадках, коли побоювалися, що злочинець втече, його приковували до гармати і залишали без охорони. Ті, хто своєчасно не виплатив борг, теж приковувались до гармати, і перебували в такому положенні до виплати боргів і помилування. Злочинця, який раніше користувався загальною повагою, за вимогою козаків мали звільнити від

покарання або замінити більш легким. Засудженого до смертної кари могла врятувати дівчина, яка б висловила бажання вийти за нього заміж, але подібне мало статись на базарі або в паланці, в Січ жінок не допускали.

На Січі були передбачені жорстокі покарання: шибениця, кіл, побиття палицями. Причому за запорозькими звичаями виконання смертних вироків доручалося самим злочинцям, тобто злочинець мав карати злочинця. А якщо засуджений був один, то вирок відкладали, доки не буде другого злочинця.

Помітний негативний вплив на криміногенну ситуацію справляло вживання алкоголю. У літературі немало згадок про пияцтво, яке нібито в Січі вважалося нормою. *«Запорожців зображали як живі посудини, переповнені горілкою, а в мороз напували горілкою і коня»*. Г.Л. - Боплану здавалось, що на світі нема народу, здатного зрівнятися з запорожцями у пияцтві. М. Максимович згадує козака Карпа Півторакочуха, якого, нібито, поховали у горілчаній бочці.

Без сумніву, горілка була на Запоріжжі предметом не другорядним. Надто ж у мирний час. Перед походом бенкетували цілий день, а на ранок товариство випивало прощальну чарку. А в бойовій обстановці запорозький закон вимагав тверезості. У поході за пияцтво могли скарати на смерть, на морі п'яного викидали за борт.

За виразом М. Гоголя, на Січі збирались і ті, у кого *«уже лежала около шеї веревка»*. І якби в Січі не вживали відповідних заходів виховного, дисциплінуючого і карного характеру, злочинність могла б розвинутись до нестерпних масштабів.

На Запоріжжі діяла влада козаків і для козаків без розвинутих бюрократичних форм управління, але з досить жорстокою регламентацією побуту в інтересах товариства як цілого. Але ж наївно вважати козаків лише непорочними героями. Запорожці належали своєму часу. Досить згадати про події у тогочасній, здавалося б освіченій, Європі – Варфоломійську ніч, тортури інквізиції, страхітливу тридцятирічну війну 1618-1648 рр., жахи колонізації Америки, щоб розуміти звичаї епохи. У війнах того часу вороги змагалися в лютому немилосерді. І запорожці не були винятком. У походах молодецтво і відвага супроводжувались взяттям здобичі. Худоба, зброя, цінне майно ворогів привласнювалось, а що не можна було забрати з собою – спалювалось. Врешті-решт, зло це діялось на взаємній основі. Матеріальні репресії заради вигоди і наживи були звичайним явищем у тогочасних війнах. Не варто забувати про економічні засади такої поведінки. Для козака воєнна справа – це ремесло, матеріальна умова його існування. Традиція ця довго і міцно трималась у козацькій свідомості.

Не обминуло запорожців і найганебніше зло їхньої епохи – работоргівля. Звичай брати людей у полон який почався у XVI ст., зберігався, як твердять історики, аж поки існувала Запорозька Січ. Поло-

нених продавали, вимінювали на полонених запорожців, повертали за викуп. С. Соловійов наводить докази поведінки запорожців під час походу в Білорусію на початку XVII ст. – «хуже татар». Д. Яворницький повідомляє, як 1675 р. з Білгородщини на Січ повернулися з великою здобиччю – на кожного козака по одному ясиrowі. П. Куліш нагадує про факти торгівлі невольниками.

Називаючи ці факти, варто відразу зауважити, що масштаби невольництва на Запоріжжі ніколи не йшли ні в яке порівняння з турецькою і татарською работоргівлею чи з величезним бізнесом на рабах в Америці. Зв'язок запорожців з рабством мав епізодичний характер, він не став масовим. І все ж цих сумних слів із запорозької пісні не викинеш. У той же час запорожці, ризикуючи життям, ходили в Крим і Стамбул, визволяючи полонених християн без всякої вигоди для себе. Прикладом може служити похід на Кафу П. Сагайдачного, під час якого було звільнено тисячі невольників, похід на Крим кошового отамана Івана Сірка, який врятував з неволі 7 тисяч християн і з боями вивів їх на козацьку територію.

Козаки не знали самі і не просили пощади. Пристрасті, мотиви козацької поведінки мають історичний вимір. У цьому і варто шукати пояснення неоднозначної оцінки козацтва його сучасниками і пізнішими дослідниками.

Отож, даремні намагання дияволізувати запорожців, як і захоплено ідеалізувати їх. Справжні запорожці були істинними синами свого часу, носіями і його високих поривань, і його трагічних реалій.

Порядки на Запоріжжі уособлювали свободу особи і терор агресивної більшості, аскетизм і розгул, благородство і надмірну жорстокість, активність свавільного натовпу і розніжені лінощі, безтурботність і обережність. Таким чином, ***у козацтва виробилася суперечлива система влади й підлеглості. Демократизм у Січі межував з охлократією (владою натовпу). Будучи вічною опозицією існуючій державності, козацтво ігнорувало важливість міцної ієрархічної структури, їхні вожді з цієї причини нерідко перетворювались на заручників, яких видавали переможцям, або знищували за помилкові рішення.*** Г. Л. Боплан відзначав, що за 17 років його спостережень жодного кошового отамана не минула така трагічна доля.

«Кітсиста низова республіка» – називав Запорізьку Січ Генрік Сенкевич. ***«Християнською козацькою республікою»*** назвав її М.Костомаров. І справді, ***Січі були притаманні риси демократичної республіки. Тут не існувало ні феодалної власності на землю, ні кріпацтва, панувала формальна рівність між усіма козаками; була виборна система органів управління; функціонувало власне козацьке право, існувала своя територія, яка називалася «землею Війська Запорозького».***

При цьому Запорізька Січ, маючи низку головних ознак державності, все ж була лише своєрідною, перехідною моделлю між повноцінною державою і ізольованою в малозаселеному місці общиною, що виникла на

грунті духовної і професійної спільноти. Але це був досить життєздатний політичний організм, який мав державотворчий потенціал.

ВІЙСЬКОВЕ МИСТЕЦТВО ТА БОРОТЬБА КОЗАКІВ ПРОТИ ТУРЕЦЬКО-ТАТАРСЬКОЇ АГРЕСІЇ

У численних походах і боях українське козацтво створило самобутнє військове мистецтво, виявило високий вишкіл як на суходолі, так і на воді. Козаки були озброєні рушницями або мушкетами, пістолями, шаблями, списами, застосовували луки, добре стріляли з гармат. Крім того, у козаків були келепи (бойові молотки), якірці та рогульки, що застосовувалися проти ворожої кінноти. Зброю та бойові припаси (порох, кулі) козаки виробляли самі або захоплювали в бою. Окрім зброї та належної амуніції, кожен повинен був мати сокиру, косу, лопату тощо, щоб насипати вали та будувати укріплення.

Історична довідка

***ПЛАСТУНИ (козацький спецназ).** Один із куренів на Запорозькій Січі, складався з пластунів-розвідників. Козаки куреня були призначені для виконання особливих завдань: розвідувально-дозорна служба, розвідка, агентурна робота на ворожій території, збирання інформації військово-дипломатичного характеру, проведення диверсій тощо.*

Тогочасні умови, в яких проходили бойові дії козаків, вимагали від пластунів широкого застосування всіляких хитроців. При цьому велике значення надавалося дезінформації ворога щодо стану і намірів козацького війська. Наприклад, невеликі загони вершників часто імітували відхід головних сил, а посаджені на коні опудала створювали враження багаточисельної кінноти. Розкладені додаткові ватри імітували нічні табори козаків, які насправді перебували в іншому місті.

Козаки вміло застосовували різні форми маскування. Для диверсійної роботи на мілководді вони годинами перебували під водою, дихаючи через очеретину. Одяг розвідників складався з м'якого взуття, традиційних шароварів, короткої полотняної або шкіряної сорочки чи куртки. Вбрання козака було надзвичайно зручним для ведення рукопашного бою. Широкі шаровари прикривали спрямованість рухів ніг. Пояс, кілька разів обкручений навколо тіла, певною мірою захищав від ушкоджень внутрішні органи. Висока бараняча шапка могла послабити удар у голову. Розвідники добре опанували всі види зброї. Але віддавали перевагу нечутким пострілам із лука, захиляним ножам, турецьким ятаганам, келепам (бойовим молотам), комбінованій зброї (перначам або кийкам з вгвинченими кинджалами) тощо. Для залякування і відвернення уваги ворога застосовувалися саморобні пристрої, які могли послідовно вибухати. Багатоеlementний склад козацтва сприяв акумуляції в ході підготовки пластунів кращих надбань як власної фізичної культури, так і елементів різних систем, зокрема двоюбою тюркських народів, народів Кавказу, російської боротьби (витоки якої сягають давньоруської елітарної школи двоюбою "Собор"). Існує гіпотеза, що танець гопак є стилізованою формою комплексу прийомів козацького двоюбою без застосування зброї.

До речі, козаки володіли кількома видами бойових мистецтв. До наших днів дійшли згадки про них: "спас", "хрест", "сварга", "гайдок", але суть їх практично втрачена. Відомо лише що зокрема гайдок був поширений серед пластунів.

Членом пластунського куреня міг стати будь-хто за умови проходження іспиту та одностайного схвалення кандидатури відкритим голосуванням всіх членів громади. Декого (прикладом сирит) змушували до такої служби з дитинства. Вони виховувалися при козацьких монастирях, здобували освіту, а крім того, щоденно тренувалися фізично.

Козацьке військо формувалося за добровільним принципом. Основним родом військ в XVI – першій половині XVII ст. була піхота. В цей час її вважали найкращою в Європі, а **польський магнат Ян Собеський, який спостерігав дії козацької піхоти у Хотинській війні 1621 р., назвав її найсильнішою в світі.**

Під час бою козаки-піхотинці шикувались у три шеренги. Стрільяла тільки перша лава, друга подавала, а третя заряджала рушницю. Г. де Боплан повідомляє, що у кожного козака було по дві рушниці або мушкета, та пара пістолів, котрі вони носили за поясом. Використовувала козака піхота і гармати. Але добре оснащена нападною зброєю вона не визнавала особистого захисного озброєння (лат, шоломів, щитів). Через те непомірно зростало значення таких факторів війни, як людська сила, доблесть, жертвність, універсальність.

Козак однаково добре воював і на суші, і на морі. Особливості запорізької військової тактики – постійні, але недовготривалі, походи, блискавичні напади, засідки й інші хитрощі. Домінувала винахідливість, уміння вийти зі скрутного становища: **«не той козак, що поборов, а той, що вивернувся».**

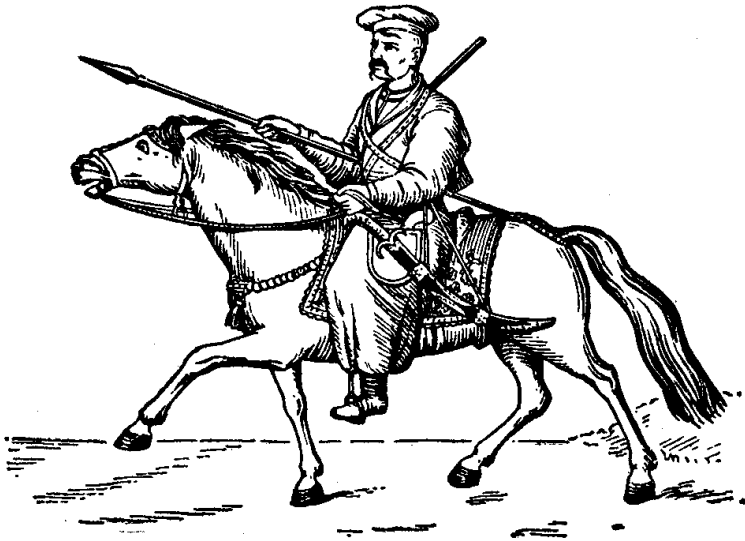

Рис. 9.7. Козак: старовинний малюнок

Військова майстерність козаків вироблялася в умовах рівнинної степової місцевості. Тому вони застосовували такий вид бойового порядку, як табір. Рухомий табір з возів мав вигляд прямокутника, по великих бо-

каж якого рухались вози один за одним в один або декілька рядів. Цей прямокутник по зовнішніх боках мав гармати, а біля возів шили готові до бою козаки з вогнепальною зброєю в руках. Все спішене військо йшло між возами, а в самому центрі вели коней. Передній і задній боки прикривала кіннота. При зупинці передня і задня сторони табору замикались возами. Якщо передбачалась довготривала оборона табору, то колеса возів вкопувались у землю, її насипали і на вози. Навколо возів робилась мережа окопів, з'єднаних ходами сполучень, «вовчі ями» та ін.

Захисні функції табору з возів були настільки високі, що вони зводили нанівещь кількісну перевагу ворога. Так Г. Л. Боплан пише: *«Кілька разів я зустрічав у степах татар, їх було понад 500, і вони нападали на наш табір, але нічого не могли вдіяти, хоча і було зі мною 50-60 козаків».*

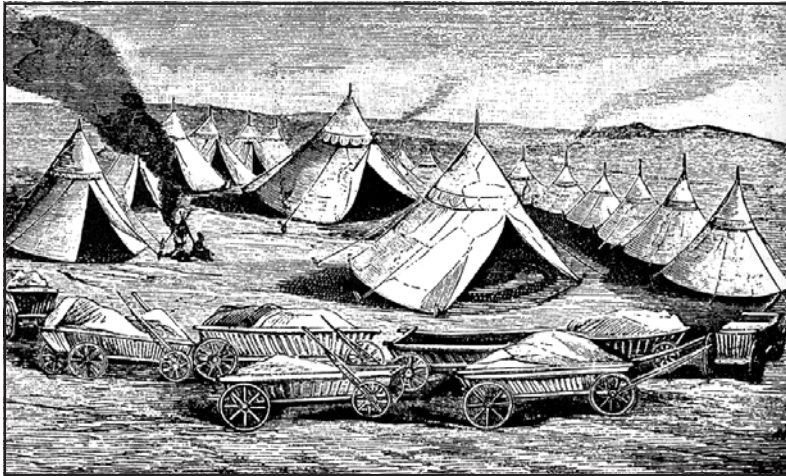

Рис. 9.8. Запорозький табір і вози

Кіннота у козаків була менш чисельною, ніж піхота. Перші кінні сотні в запорожців з'явилися тільки після 1576 р., коли польський король Стефан Баторій передав на Січ 2 тисячі коней. У той час, коли в Західній Європі та Польщі в останній чверті XVI ст. зникло лицарство і з'явилась кавалерія, українські землі опинилися поза цим процесом. Тому запорозька кіннота, як і кавалерійські полки реєстрових козаків, залишалася слабкою і малочисельною. Саме відсутність сильних кінних загонів зумовила поразку козацьких воєн 1591-1638 рр. Г.Л. Боплан писав, що коли б козаки мали кінноту, рівноцінну піхоті, їх не можна було б подолати.

Широко відомі морські походи козаків що відбувалися, як правило в липні. На весільних судах, що звалися «чайками» (байдаками) і

вміщували по 50-80 козаків зі зброєю, та кілька гармат, вони досягали турецьких берегів.

Довжина чайки була близько 20 метрів, ширина та висота – 2-4 метри. Дно робилося суцільним, зі стовбура верби чи липи. Боки обшивалися дошками шириною 30 см і довжиною 4 метри. На судні ставили два стерна, по одному на кожному кінці, 10 – 15 пар весел, а також шоглу для вітрила. Для усталеності та непотопленості до бортів прив'язували в'язки очерету. Г. де Боплан також розповіде про підготовку і проведення морського походу: «за півмісяця шістдесятеро (козаків) звели один човен... за два-три тижні мають 80-100 човнів... Кожен козак озброєний двома рушницями, шаблею. А на кожному човні є також 4-6 фальконетів (гармат). У кожного є компас... Козаки гребуть, не перестаючи, і за 36 або 40 годин досягають Анатолії». Далі Г. де Боплан описує морський бій: «Якщо козаки зустрінуть на дорозі які-небудь галери або інші судна, вони переслідують їх, атакують і беруть приступом. За заданим сигналом козаки з усіх сил налягають на весла, щоб швидше досягти ворожих кораблів, тим часом, як половина козаків тримається готовою до бою і тільки чекає абордажу, щоб увірватись на корабель, екіпаж якого буває дуже вражений несподіванкою, бачачи себе атакованим 80 або 100 суднами, з яких валить на корабель маса озброєних людей і в одну мить захоплює його».

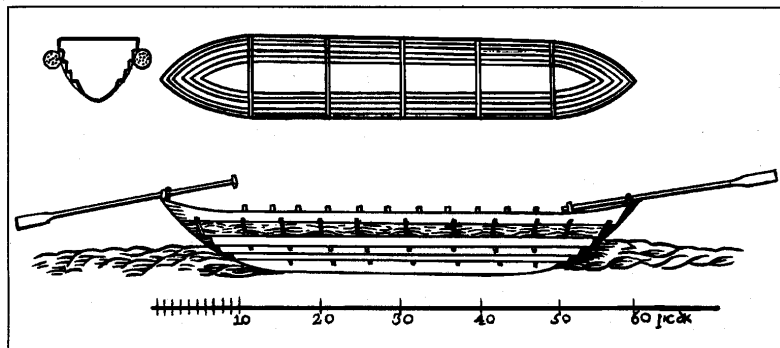

Рис. 9.9. Козацька чайка

Посол Франції у Стамбулі Франсуа де Гарле барон Сезі у «Листі до друга» (1620 р.) захоплював описував морські походи козаків проти Туреччини. Але особливо здивувало барона те, що козаки, відчуваючи близькість погоні, заганяли свої чайки в очерет, а самі, вирізавши довгі очеретини і дихаючи через них, опускалися на дно і зникали, стаючи непомітними для ворога. Свою розповідь французький посол завершає такими словами: «Ці люди впевнено почувують себе на суші, у воді і у повітрі, скрізь уміють дати собі раду і взяти верх у всіх стихіях».

Під час морських походів на татар і турків силу козацьких ударів відчували міста Азов і Кафа, Ізмаїл, Акерман, Варна, Синоп, Трапезунд. Наївть «самому Царгороду (Стамбулу) давали порошу нюхати». Морські походи приносили славу козакам і сприяли піднесенню їх авторитету в європейському світі. Так префект Кафи венеціанець Дортеллі д'Асколі свідчив: *«Козаки такі відважні, що не лише за ривних сил, але і 20 чайок не бояться 30 галер падишаха».*

З початку існування козацтво було надійним захисником краю від татар, а пізніше й турків. Літописи і хроніки донесли до нас свідчення про цю боротьбу.

Вперше на українських землях козаки згадуються під 1489 р., коли вони допомагали полякам боротися проти татар. В 1492 р. козаки захопили татарський корабель під Тячином на Дніпрі. В 1494, 1496 і 1498 рр. українські і донські козаки здійснили кілька походів на Ногайські

орди. Нападали козаки і на турецькі фортеці. В 1521 р. вони рушили в похід на Молдавію; 1523 р. ходили на Крим і зруйнували Очаків; у 1523 – 1524 рр. – на Тавань; у 1528 та 1545 рр. знову під Очаків. В 1556 р. козаки Д. Вишневецького і російські стрільці чернігівського воеводи І. Ржевського здійснили похід у пониззя Дніпра. Була захоплена фортеця Аслан-Кермен. В 1558 і 1559 рр. українські козаки разом з донськими здійснили успішні походи на Перекоп та Азов.

У 70-х рр. XVI ст. козаки боролися за визволення Молдавії від турецького поневолення.

У 1575 р. здійснили вдалий похід на

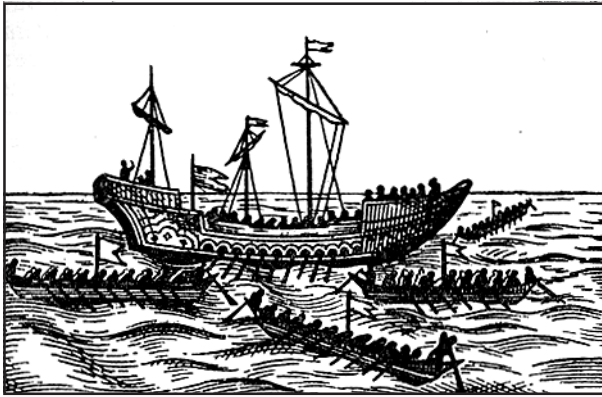
Рис. 9.11. Козацька зброя XVI-XVII ст.

Крим. 1576 р. разом з російськими стрільцями воєводи А. Верьовкіна штурмували турецьку фортецю на Дніпрі Іслам-Кермен. Потім самостійно «промишляли» під Гезлевам (Євпаторія) і Кафою, ходили на Трапезунд та Синоп. В 1586 р. козаки розгромили татарські загони в пониззі Дніпра й захопили фортецю Очаків. На чайках дійшли до Гезлева та Білгорода, спалили фортеці та повернулися на Січ.

Протягом 1603 – 1604 рр. козаки зробили кілька сухопутних і морських походів. Широкий резонанс у світі викликало взяття запорожцями турецьких фортець, які на той час вважались неприступними: Варна (1616), Синоп (1614), Кафа (1616), Кілія (1621) та ін.

У 1608 р. козаки пішли в сухопутний похід на Кримське ханство, здобули Перекоп і зруйнували його укріплення, а вже наступного року вони на чайках запливли в гирло Дунаю, спалили міста-фортеці Ізмаїл, Кілію і Білгород. У 1614 р. вони двічі перепливали Чорне море і штурмували турецькі прибережні міста Трапезунд і Синоп. Навесні 1621 р. на 80 чайках козаки напали на околиці турецької столиці Стамбул. Розлючений султан наказав будь-якою ціною знищити зухвальців. Коли ж турецький флот наздогнав козаків у гирлі Дунаю, вони вщент розбили турецьку ескадру, полонили адмірала, і спалили кілька захоплених галер та прорвалися до Дніпра.

У 1616 р. дві тисячі запорожців на чолі з П. Сагайдачним при виході в Чорне море на чайках прийняли бій з турецькою ескадрою Алі-Паші, який ледве втік від них. До рук козаків потрапило 150 галер і 100 допоміжних суден. Після цього Сагайдачний здійснив один з найзначніших своїх морських походів – на Кафу, невільничий ринок у Криму. Тоді козаки знищили 14 тисяч турецьких воїнів, потопили турецькі кораблі і визволитли тисячі полонених, призначених для продажу. У штурмі Кафи брали участь і 700 донських козаків.

Рис. 9.10. Козацькі чайки і турецький корабель (гравюра 1622 р.)

Вдалим був морський похід козаків у червні-липні 1621 р. Французький посол барон Сезі повідомляв своєму уряду: *«Страх, що охопив жителів цього міста (Стамбула), був такий великий, що неможливо описати. Дізнавшись про дії козаків, турецький адмірал Халіль-Паша, який стояв зі своєю ескадрою в Килії, атакував їх. Заманивши турків на мілководдя, козаки потопили 20 кораблів».*

1628 р. козаки прорвалися через Перекоп, завдали поразки татарським військам під проводом мурзи Буджацької Орди Кантеміра під Бахчисараєм і обложили Кафу. Вони відійшли з півострова тільки під тиском численного турецького війська. Не припиняли козаки походів і в наступні десятиліття.

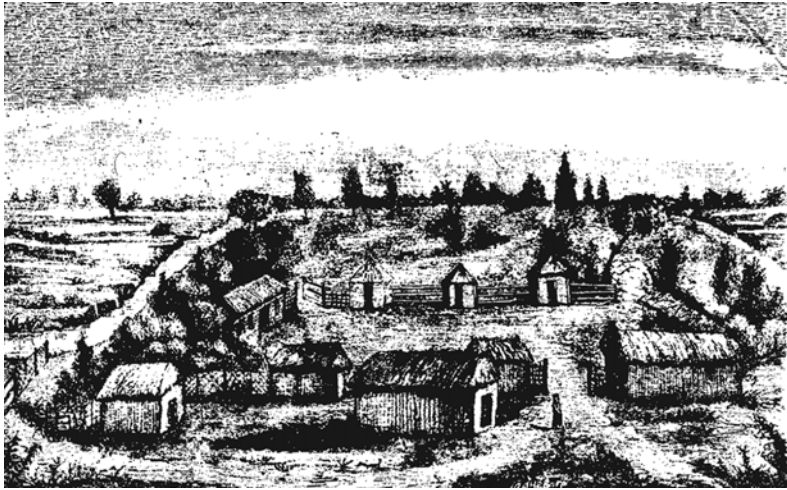
Отже, військова майстерність козаків, сміливі походи проти турків і татар сприяли наростанню їх авторитету та популярності на міжнародній арені, що свідчило про те, що Україна в особі козацтва створили окрему «військову і політичну силу, яка об'єктивно відіграла прогресивну роль, гальмуючи турецько-татарську експансію, зменшуючи її масштаби та інтенсивність. В той же час треба відзначити, що не кожен похід козаків був війною за віру чи потребою визволити побратимів. Оскільки Запорізька Січ не мала міцної економічної основи, то частина походів носила утилітарний характер і зводилася до пограбування.

ГОСПОДАРСТВО ЗАПОРОЗЬКОЇ СІЧІ

Запорізька економіка складалася з двох секторів: колективно-січового і індивідуально-паланкового. У свою чергу січове господарство поділялось на загальносічове і курінне. *Землею володіла Січ, вона належала всім і кожному козаку, причисленому до війська. Це була колективна власність.* За всю історію існування козацтва в Україні воно так і не ввело приватну власність на землю, тому частина угідь надавалась користувачам на все життя, а більша частина щороку розподілялась жеребкуванням. Кожен курінь, як цілком самостійна економічна одиниця, мав своє майно і доходи з рибних ловів, пасовиськ, сіножатей, які кожен рік перерозподілялись між куренями. Але *курінні козаки – «товариство» – не мали ніякої власності, крім виплати за службу грошей, зароблених промислом чи здобутих шаблею. Право власності на здобич, добуту на війні, обмежувалось звичаєм.* Перед походом кожен запорожець давав клятву, що всю воєнну здобич віддасть для поділу на користь війську та курінному товариству.

Індивідуально-трудовою діяльністю на приватному рівні козаки займалися в паланках. Поряд з суспільними (січовими і курінними) у паланках існували і приватні рибні промисли, млини, вантажні човни тощо. Кожен запорожець міг претендувати на землю там, де хотів, де встиг осісти першим, і скільки її брався освоїти. Саме на праві займанщини складалися запорозькі хуторні господарства. (Право на зе-

мельні площі фіксувалося згідно з правом першого зайняття даної території, і воно визнавалося як в Речі Посполитій, так пізніше і царською владою). Якщо курінь був одночасно адміністративно-бойовим і побутово-господарським підрозділом, то хутір-зимовник – лиш господарським поселенням. Необхідність куреня зумовлювалась колективними потребами товариства, хутора – лише інтересами окремих козаків як приватних підприємців.

Рис. 9.11. Запорозький зимовник

При відсутності приваної власності на землю на Запорозжжі не заборонялась і не обмежувалась рухома приватна власність (гроші, зброя, худоба, речі, човни). Обидві форми власності – колективно-січова та індивідуально-паланкова – не протистояли одна одній, а співіснували. Отже, економічному життю запорозького козацтва однаково були властиві спільні дії.

Межиріччя Дніпра й Бугу були чудовими пасовиськами та мисливськими угіддями, де траплялись ведмеді, лосі, олені, водились кози, бобри, кабани, дикі коні, безліч птахів. На хуторо козаки добували вовків, лисиць, куниць, зайців.

Займалися козаки скотарством, випасали коней, овець, велику рогату худобу.

Землеробство в господарстві запорожців (XV – першої половини XVII ст.) відіграло другорядну роль. Через природні умови та загрозу татарських набігів воно було нерентабельним.

Інша справа – торгівля, вона була внутрішньою та зовнішньою. Внутрішня обмежувалась продуктами харчування та предметами побутового вжитку. Попит на ці товари забезпечувався місцевим вироб-

ництвом і кустарним ремеслом. Більш вагомішою для запорожців була зовнішня торгівля. Протягом XVI – XVII ст. запорожці фактично тримали в своїх руках (або були посередниками) торгівлю Великого князівства Литовського, Польщі і частково Росії з Османською імперією та Кримом. На Січ завозили предмети найпершої потреби: хліб, порох та бойові припаси, зброю, готовий одяг, горілку тютюн, кінську зброю. Вивозили: віск, мед, рибу, шкіру, худобу. *Тримаючи в руках шляхи і переправи на Дніпрі та прикордонних річках, козаки контролювали транзитну кримсько-польську караванну торгівлю. В першу чергу продаж солі. Українські чумаки для заготовки солі отримували від Запоріжжя дозвіл. Крім того, у Кірибурнських озерах козаки самостійно добували сіль, постачаючи нею жителів Речі Посполитої. Практично всі козаки варили пиво, брагу, медовий напій, горілку. Ними в Січі і у вольностях міг торгувати кожен, хто заплатив збір у військову скарбницю.*

Отже, в результаті козацької колонізації були освоєні величезні південні простори. Поява у степах козаків супроводжувалася їх інтенсивною господарською діяльністю. Січ значною мірою самозабезпечувалась продукцією власних промислів, вела активну зовнішню торгівлю. Однак господарський розвиток і колонізацію запорозької України дуже стримували спустошливі татарські набіги. Головна суперечність запорозького господарства полягала в контрасті між сприятливими природними умовами і несприятливими демографічними факторами при відсутності зовнішньої безпеки; тому у січовиків все ж переважав архаїчний спосіб отримання додаткового продукту – захоплення здобичі в походах.

4. Козацтво у міжнародних відносинах

Чим більше козаки заявляли про себе у всіляких бойових справах, тим більший інтерес вони викликали у далеких і близьких сусідів. Із Запоріжжям намагалися встановити дипломатичні стосунки Польща й Росія, Крим і Туреччина, папа Римський і імператор Священної Римської імперії.

Перші кроки на дипломатичній ниві були зроблені козаками під час так званих молдавських справ. У середині XVI ст. Молдавія стає розмінною монетою в політичній і дипломатичній грі могутніх сусідів – Туреччини й Польщі. У цю гру втрутилися і козаки. У 1563 р. Д. Вишенецький очолив похід на Молдавію, де потрапив у полон і був страчений у Стамбулі. 1577р. після загибелі молдавського господаря Івоні козацький отаман Іван Підкова оголосив себе братом убитого і розпочав боротьбу за молдавський престол. Уже в вересні запорожці захопили столицю Молдавії – Ясси, але довго втримати міста не змогли. Під тиском турків Підкова змушений був відступити на Запорож-

жа, але в дорозі був схоплений поляками і страчений на вимогу султана у Львові.

Проте ці невдачі не відбили у козаків бажання боротися за молдавський престол. До кінця XVI ст. 15 із 27 претендентів на посаду господаря Молдавії шукали підтримки у козаків.

У середині 70-х рр. XVI ст. активізувалися відносини козаків з Російською державою (взимку 1576 р. було прийнято посольство царя Івана IV), що прагнуло заручитися його підтримкою у боротьбі з Кримським ханством, розвивалися дружні взаємини з донськими козаками.

За даними І. Борщака у 70-х рр. XVI ст. на королівській раді Франції стояло питання про запрошення на французьку службу загонів запорожців.

Про зростаючий міжнародний авторитет і вплив козаків на хід справ у Європі свідчать плани залучення їх до антитурецької коаліції. Ці плани у 1592-1593 рр. висунув папа Римський Климент VIII та імператор Рудольф II. Після переговорів у 1594 р. з представниками козацтва папського посла хорватського священника Олександра Комуловича (О. Комулео), (який привіз із собою 12 тис. золотих дукатів як додаток козакам за їхню участь у війні з турками) та імператорського посла Еріха Лясоти (який теж передав козакам дарунки від Рудольфа II – труби, бубни, корогви і 8 тис. дукатів), було укладено угоду, що передбачала участь Війська Запорозького у воєнних діях проти турків у Молдавії. Лясота застав на Січі посла від російського царя, який також намовляв козаків до походу проти турків.

У 1594-1595 рр. козаки здійснили серію вдалих походів проти турків у Придністров'я, Молдавію, чим реально допомогли державам «Священної Ліги» у війні на Балканах.

Протягом прешого десятиріччя XVII ст. значно зросла роль козаків у міжнародних відносинах Східної Європи, оскільки вони взяли активну участь у подіях громадянської війни в Росії («Смути»). Козаків можна було зустріти у війську різних самозванців і просто грабіжників, які нападали на Російські землі. Були козаки й у лавах польського війська, яке ходило на Москву з метою утвердити на царський престол польського ставленика королевича Владислава. Чисельність козаків дуже зросла. У польському війську, що брало у 1609 р. Смоленськ, було 30 тис. козаків. Приблизно стільки ж козаків діяло на Сіверщині. Водночас козацтво не припинило боротьби проти Криму і Туреччини, а також устало контакти з грузинським князем. 1618 р. гетьман П. Сагайдачний відправив посольство до іранського шаха Аббаса II, щоб домовитися про спільні дії проти Османської імперії. Відомості про дипломатичні зв'язки Січі з Іраном збереглися в мемуарах італійського мандрівника П'єтро Делла Валле, який особисто брав участь у козацько-іранських переговорах. 1620 р. посоль-

ство гетьмана на чолі з Петром Одинцем відвідало Москву. П. Сагайдачний пропонував перехід козаків на службу до царя.

У 20-ті рр. XVI ст. козаки втрутилися в татарські справи. У Криму татари в боротьбі за ханський престол поділилися на дві партії. Одна з них, що хотіла покласти край залежності Криму від Порти, покликала собі на допомогу козаків.

24 грудня 1624 р. претендент на кримський престол Шагін-Гірей уклав з козаками договір як із суб'єктом міжнародних відносин. Вірні союзному договору, запорожці в березні 1625 р. на 370 чайках прикривали Крим від атак турецького флоту ходили громити турецьке узбережжя Чорного моря. І надалі в протиставленні зі своїми противниками кримський хан користувався підтримкою козаків. Одночасно з Шагін-Гіреєм на Січі побував один з претендентів на османський престол Олександр Яхія (Ахія) (самозванець, що видав себе за сина султана Мехмета III). Він вирішив за допомогою українського козацтва оволодіти Стамбулом. Цей намір підтримав Київський митрополит Іов (Іван) Борецький, котрий сам наприкінці 1624 р. повів його до запорожців. Плани Яхії казачтво зустріло схвально, обіцяючи надати йому в допомогу 18 тис. вояків.

Київський митрополит вирішив допомогти Яхії заручитися і підтримкою Москви. З цією метою Борецький у січні 1625 р. побував у Трахтемирові, де зустрівся з козацькою старшиною та порекомендував відправити козацьке посольство до російського царя в цій справі. Воно вирушило із Запоріжжя через кілька днів. Під час цих переговорів порушувалося також питання про надання притулку на російській території для священнослужителів з України, а також про прийняття українських і білоруських земель до складу Росії — **«они все государской милости рады и под государевой рукой быти хотят»**.

Як бачимо, у цей час козаки вели свою складну, дипломатичну гру, метою якої була антитурецька боротьба. **В 1626-1629 рр. українські козаки взяли участь у міжусобній боротьбі в Криму, прагнучи посадити на престол свого ставленика Шагін-Гірея.**

Про зростаючий вплив козацтва на міжнародній арені свідчить чергова спроба європейських монархів втягнути козаків у розв'язання своїх політичних проблем. **Шведський король Густав-Адольф двічі направляв своїх послів до козаків з пропозицією підтримати його кандидатуру на польський престол.** Просив шведський король також відрядити козацькі війська для участі у війні, яку вів Густав-Адольф з Австрією. Але ця шведська місія успіху не мала.

У 1631 р. дві тисячі козаків на боці армії Альбрехта фон Валленштейна взяли участь у бойових діях в Сілезії проти курфюрста Саксонії Йоганна-Георгія. У підрозділах імперського генерала Верта із запорожців формували ескадрони легкої кінноти, а сам Валленштейн надав їм перевагу, цінуючи козаків вище за польських гусар.

Звертаючись за допомогою до Сигізмунда III, маршал Валленштейн наполягав через своїх агентів, щоб підкріплення надходило з числа козаків. У листі Белецького до Яна Сапєги, датованому груднем 1630 р., читаємо: *«Валленштейн просить 10 тисяч запорожців»*. Радник Фердинанда II Кветенберг пише Валленштейну в 1632 р.: *«Поляки обіцяють 10-12 тисяч гусар, але я вважаю, що краще одержати від них козаків»*.

У книзі В. Сичинського «Чужинці про Україну» наведені дані про участь козаків у бойових діях імперії у Люксембурзі. Так у № 81 (1631 р.) щотижневика «Gazette de France» є відомості про 4-тисячний загін українських козаків під командуванням полковника Тараського (Тарського), який під прапорами імператора воював у Люксембурзі, Фландрії, Пікардії проти французьких військ генерала де Суассона. Після першої *«невдачі козаки напали на французів зі страшним криком; наші люди (французи), не звиклі до такого крику, так перелякалися, що кинулися втікати і відступили до болота на другому березі ріки»*.

У 1631-1635 рр. козацькі підрозділи успішно діяли в складі австрійської армії проти французів у Бельгії, Люксембурзі, Франції та Німеччині. Так у лютому 1636 р. двотисячний загін козаків через ріку Маас поблизу Вердена увірвався до провінції Шампань, розгромив розквартированих там французів і з багатою здобиччю повернувся в Люксембург.

У 1637 р. разом з донськими козаками запорожці оволоділи турецькою фортецею Азов і утримували її до 1642 р., що викликало великий міжнародний резонанс.

У 1644 р. після початку війни Франції з Іспанією французький посол у Речі Посполитій граф де Брежі порадив кардиналу Мазаріні взяти на службу до французької армії запорозьких козаків. Про набір козаків на службу де Брежі вів переговори з Богданом Хмельницьким. У березні 1654 р. Б. Хмельницький разом з І. Сірком та Солтенком морем поїхали до Франції. Мабуть, у Фонтенбло 1 квітня 1645 р. Хмельницький вів переговори з французьким командуванням, внаслідок чого був сформований козацький корпус (близько 2, 5 тис.), який у жовтні 1645 р. через порт Гданьськ прибув до Кале. *Козаки брали участь у військових діях у Фландрії під командуванням відомого полководця Людовіка де Бурбона – принца Конде. При облозі французькими військами Дюнкерка вони діяли як самостійна віськова частина; відзначилися активністю і брали участь в урочистому вступі у фортецю.*

Серед істориків немає єдиної точки зору, хто очолював загопи запорожців. Французькі джерела згадують тільки полк І. Сірка. Відомо, що Хмельницький перебував у якихось зв'язках з принцом Конде. У 1655 р. під час зустрічі з французьким агентом він заявив, що з задоволенням згадує своє перебування у Франції, розпитував про принца Конде та називав його своїм «старим вождем».

Польський дослідник Збігнев Вуйчик однозначно каже про те, що Богдана Хмельницького у Франції не було. Українські дослідники вважають, що командували козаками полковники І. Сірко та Солтенко; інші дотримуються думки, що під Дюнкерком був і Б. Хмельницький.

Рис. 9.12. Народи Європи у XVII ст. Другий праворуч – українець

Отже, в кінці XVI – на початку XVII ст. Запорозька Січ була важливим фактором у житті тогочасної Європи. У міжнародних відносинах багато держав змушені були рахуватись з козаками як з даністю і підходити до неї як до суб'єкта зовнішньої політики. Про це свідчать і залучення козаків до різних європейських коаліцій.

Крім того, Запорозька Січ сама проводила широку дипломатичну діяльність, укладала міжнародні угоди, вела переговори з іноземними дипломатами, підтримувала, коли було вигідно, окремі держави або їх коаліції.

Офіційним представником Січі в дипломатичних стосунках був кошовий отаман. Йому вручалися королівські універсали, царські укази, гетьманські ордери. Обов'язки міністра закордонних справ покладалися на військового писаря. Він вів листування з різними монархами і вельможами, але завжди від імені всього запорозького війська. Під його керівництвом працював військовий товмач. Це прекладач, який був зобов'язаний знати мови сусідніх держав. Товмач мусив знаходити спільну мову з поляками, турками, татарами, греками, вірменами, молдаванами німцями, які проїжджали запорозькими землями або до яких треба було надсилати листи. Подорожнім він візував їхні паспорти, роз'яснював правила поведінки та вимоги на Січі, перекладав під час переговорів. Як знавець іноземних мов, тов-

мач частенько вирушав з розвідувальною метою за кордон або і в стан ворога. Таким чином, за допомогою дипломатичних і воєнних заходів козацтво захищало вітчизну від нападів тогочасних ворогів.

В цілому ж міжнародна діяльність козацтва не лише сприяла розширенню сфери його контактів з іншими державами і утвердження статусу суб'єкта міжнародних відносин, а й було головною перешкодою наступу Османської імперії на християнський світ.